նում ենք Հայաստանում, գլխաւորապէս Արշակունի գործ է:

Արշակունիների անկումից յետոյ բնական է որ նրանց ստեղծած եւ հովանաւորած իրաւակարգը սկսում է եղծուել, քայքայուել: Երբ հայ գիրը երեւան եկաւ, նախարարական շինքը արդէն փլուած էր էապէս:

Չի կարելի ասել որ անդամ անդրանիկ հայ պատմական գործերը փայլում են նախարարական նիստ ու կացի գիտութեամբ: Լաւագոյն պատմիչը՝ Բիւզանդ կամ Ժլատ է կամ շատ տեղեակ չէ: Արշակի շինարարութեան մասին խօսելիս պատեհ առիթ էր պարզելու այն կարգերը, որոնց վերականգնումը յատկացնում է Արշակին: Սակայն, աւելի բան չի գտնում՝ ասելու քան այն, որ սպարապետութիւնը տրւում է Մամիկոնեաններին, հազարապետութիւնը Գնունի տան, որ շատ գործակալներ կային եւ որ բարձերի թիւը հասնում էր ինն հարիւրի:

Հայ անդրանիկ պատմական գործերում խրատական միտումները բաւականին մթագնում են իրականութիւնը եւ ճոռոմաբան լեզուն յաճախ խեղդում է պարզ եւ շիտակ խօսքը: Պատմական կարեւոր տերմինները կորցրնում են իրենց անհատականութիւնը ճարտասանական խառնուշփոթի մէջ: Կանգնել նրանց երբեմնեան ուրոյնութիւնը, որոշել նրանց տեղը հասարակական կազմի մէջ դժուար խնդիր է: Մատենագրական համեմատութիւնները բաւարար միջոց չեն դրական արդիւնքի յանգելու: Հարկաւոր է ուրիշ օժանդակ մեթոդ, առաջնորդող տեսական հայեացք:

Անշուշտ գովական են պ. Մանանդեանի ջանքերը՝ օգտաւէտելու եւրոպական ֆէոդալական տեսութիւնները, բայց ընտրութիւնը անյաջող է: Գ. Կնապպի հայեացքը որին նա դիմում է, ոչ միայն նոր չէ, ինչպէս յայտարարում է, այլ եւ ուղիղ չէ: Նորագոյն տեսակէտով, ճորտութեան պատճառը տնտեսական որոշ եղանակը չէ, այլ հարկահաւաքի որոշ սիստեմը:

Միակողմանի է եւ պ. Մանանդեանի դիրքը շինականութեան խնդրում, քանի որ ելակէտ ունի միայն հարկատուութիւնը եւ անտես է առնում միանգամայն հողային սեփականութեան սկզբունքը:

Կոստանդին Մեծի ժամանակից — հեռուն չգնանք — կայսերական օրէնքը զանազանում էր երկու տեսակ հողային սեփականութիւն, territoria եւ possessiones, այն է պետական հող եւ կալուածական:

Ըստ հողի զանազանւում էին եւ գիւղացիք:

Տերբիտորիայի վերայ ապրում էր ազատ գիւղացիութիւնը ,որ կոչւում էր plebeius. իսկ կալուածական հողերի գիւղացին կոչւում էր colonus:

Պլեբէյ գիւղացին սեփականատէր է իր հողամասի եւ վայելում է սեփականութեան իրաւունքները լիովին: Իր հողային սահմանեալ հարկը հատուցանում է անմիջապէս պետութեան:

Կոլոնը, ընդհակառակը, տէր չէ իր հողի, սեփականութեան իրաւունքը պատկանում է կալուածատիրոջ, ինքը գիւղացին միայն tenancier, 'կալող կամ հողակալ', եւ իր հողամասի համար հարկ է վճարում ոչ միայն պետութեան, այլ առանձին հողավարձ կամ կապալագին է տալիս կալուածատիրոջ, որ կոչւում է սովորաբար canon:

Կալուածական հողերի սեփականատէրերն են նախ արքայական տունը, յետոյ եկեղեցին, եւ վերջապէս մասնաւոր անձինք:

Կոլոնները անկախ իրենց հողային տէրերից բաժանւում էին երկու կարգի: Պ. Մանանդեան կամ իր առաջնորդ գերման գիտնականը կարծում է ,որ բաժանումը բխում է տնտեսական երկու տարբեր սիստեմներից: Առաջինը իբրեւ թէ հողատիրական է (Grundherrschaft), երբ կալուածատէրը ստանում է միայն հարկեր, երկրորդը հողատնտեսական (Gutsherrschaft), երբ կալուածատէրը ինքն է մշակում հողը բռնի աշխատել տալով գիւղացիներին, որտեղից իբրեւ թէ սկիզբն է առնում ճորտութիւնը:

Այս հայեացքը լոկ տեսական կերտուած է, հակառակ պատմական իրականութեան:

Կոլոնների զանազանութիւնն այլ ծագում ունի:

Կայ երկու տեսակ կոլոն, մինն է originalis, 'տեղական' միւսը՝ inquilinus 'եկաբնակ'. առաջինը հաստատուած է մշտապէս եւ ժառան-